

המשפחה היהודית בעדן

צורת-מגורים, קו-ייחוס ובחירת בן-זוג

מיכל אמדור

כתבים מעטים מצויים על יהדות עדן, והם כוללים: דברי מחקר, תיאורי מסע של שליחים או של נוסעים שהזדמנו למקום וכיו"ב.¹ כתבים אלה עוסקים לרוב בתולדות הקהילה היהודית בעדן, ואנו למדים מהם, כי זו היתה אחת הקהילות היהודיות העתיקות בחצי-האי ערב.²

באזור עדן שוררים תנאים פיסיים ואקלימיים מדבריים קשים, אך תודות למיקומו הגיאוגרפי התפתח בו יישוב, ששימש מרכז חשוב של הסחר הבינלאומי בין המזרח הרחוק לים התיכון. אפשרויות המסחר בעדן הן שמשכו אליה יהודים, ובכמה תקופות התפתחה בה קהילה יהודית גדולה יחסית ומשגשגת.³

מאמר זה עוסק בהיבט אחר של חיי היהודים בעדן, במבנה המשפחה ובארגונה.⁴ מנקודת-ראות אנתרופולוגית נמצא, כי קהילה זו מאופיינית כמאטרילוקאליות שבה, כלומר: מעבר הגבר לבית הורי-אשתו לאחר הנישואים. אמרה על כך אחת הנשים שרואיינה למחקר: 'תשעים אחוז מהזוגות הנישאים המשיכו להתגורר בבית הורי-האשה. האחרים עברו להתגורר בבית הורי-הבעל, כגון כלה יתומה, שהתגוררה אצל קרובי משפחתה. במקרים נדירים שכר הזוג הצעיר חדר'.⁵

1 חלק ניכר ממה שנכתב על יהדות עדן כלול בכתבים, שעיקר דיונם ביהדות תימן. פירוטם של כתבים אלה ראה אור ביבליוגרפיות הבאות: אריך בראואר, 'יהודי תימן' – ביבליוגרפיה, קריית ספר, י (תרצ"ג), עמ' 119-130, 236-248; יהודה רצהבי, חקר יהדות תימן, ביבליוגרפיה לשנים 1935-1975, מוסף לקריית ספר, נ (תשל"ו), 72 + VIII עמ'. בין ספרי המסע ראויים לציון: יעקב ספיר, אבן ספיר, ליק 1886; שמואל יבנאלי, מסע לתימן, תל-אביב תשי"ב, עמ' 130-148, 189-200, 215-216. בין הכתבים האחרים נציין את: מהלל העדני, בין עדן ותימן, תל-אביב תש"ז; ומאמריהם של מרדכי אכיר (להלן הערה 3) ואביבה קליין-פרנקא (להלן הערה 6).

2 D. Foster, *Landscape with Arabs*, London 1969, p. 21

3 על מקום המסחר בהתפתחות הקהילה בעדן, ראה: מרדכי אכיר, 'הסחר הבין לאומי והיהודים בתימן במאות 15-19', פעמים, 5 (1980), עמ' 4-28.

4 מאמר זה יסודו במחקר שעשיתי בין השנים 1976-1979 והגשתי כעבודת-גמר לקבלת התואר השני מאוניברסיטת חיפה, תש"ם. עבודת הגמר בשם 'קהילה יהודית בעדן כחברה מאטרילוקאלית בשנות 1900-1967' מתבססת בעיקרה על ראיונות עם אנשים בני גילים שונים (25-75). שעלו מעדן לארץ בזמנים שונים. הדברים שבפי המרואיינים תקפים לדורם ולדור הוריהם.

5 אוכלוסיית המחקר כללה 134 משפחות, שהתגוררו ברובע היהודי בעדן בשנת 1948, ומתוכן ידועים שלושה זוגות שהתגוררו בנפרד מהוריהם. נישואיהם של זוגות אלה היו פרי החלטת העצמית ובניגוד לרצונם של הורי הבעל והורי האשה.

כמדגם מייצג למחקר נבחרו שלושים משפחות שונות מכחינת הגיל, גודל המשפחה, מצב כלכלי ומאפיינים אחרים: בני 70 ומעלה, בני 40-69, עד 39; משפחות קטנות ומשפחות ברוכות ילדים; משפחות עשירות, המקורבות למשפחת 'בית הנשיא';⁶ משפחות סוחרים עצמאיים ומשפחות שמצבן הכלכלי בינוני ומטה; גברים שהתגוררו דרך קבע עם משפחותיהם וגברים שמרבית השבוע נדדו מחוץ לעיר לרגל עסקים; נשים עקרות-בית ונשים שעבדו לפרנסתן. במיגוון רחב זה של משפחות נמצא עקרון המאטרילוקאליות רווח באופן מוחלט, לפחות בשנים הראשונות לאחר הנישואין. נוהג זה היה מקובל בין משפחות המדגם ובין שכניהן ומכריהן. במקביל לעקרון המאטרילוקאליות⁷ לא נמצאו קבוצות-ייחוס מיוחדות בקהילה היהודית בעדן, וקנה-המידה האופייני לקו הייחוס היה פאטריליניאלי (כפי שיוסבר בהמשך המאמר).

לאור מאפיינים אלה ביקשתי לבדוק את הנקודות הבאות:

(א) מוצא המאטרילוקאליות בקהילה היהודית בעדן.

(ב) הזיקה בין צורת המגורים וקו הייחוס.

(ג) השפעת המאטרילוקאליות על בחירת בן-הזוג.

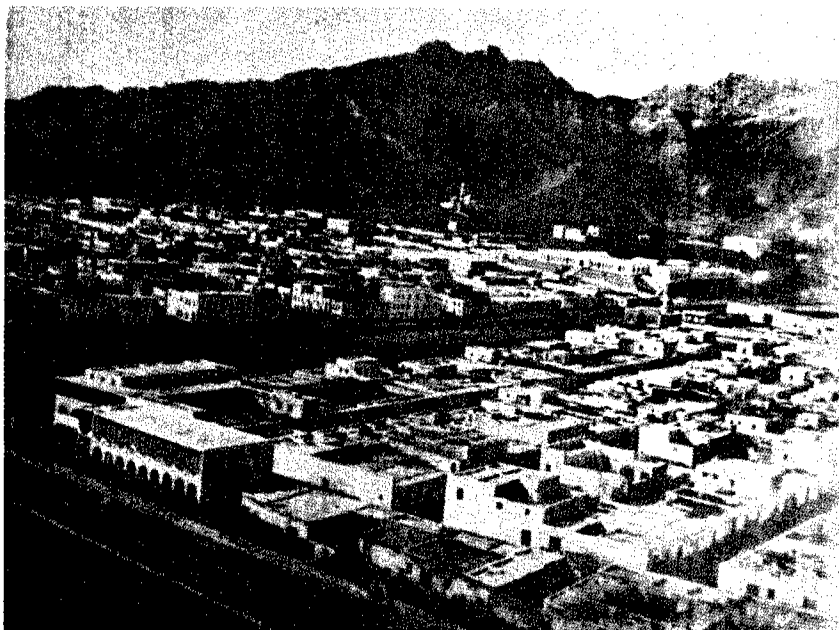
מוצא המאטרילוקאליות בקהילת עדן

כדי להבין את מוצא המאטרילוקאליות בקהילה היהודית בעדן ראוי לתאר את מבנה הרובע ואת מקורות התעסוקה של היהודים בה.

העיר עדן היתה מחולקת לשלושה רובעי מגורים: רובע הערבים, רובע היהודים ורובע היהודים. היהודים התגוררו בעיר המפרץ, באזור הקראטר (המכתש) העתיק, ואילו חנויותיהם היו ברובע החדש, בסטימר פוינט.

6 ראש הקהילה כונה בפי היהודים 'נשיא הקהילה' והוא היה בן למשפחה המכובדת והעשירה ביותר — משפחת בנין, שבניה שימשו בתפקיד זה במשך כמה דורות ללא בחירות. משפחה זו הקימה את המוסדות הציבוריים של הקהילה היהודית ותמכה בהם והיתה אהודה בקהילה. היא גם תיווכה בין היהודים, המוסלמים והבריטים. על משפחה זו, ראה: אביבה קליין-פרנקה, 'היהודים בעדן במאה הייט', פעמים, 10 (1981), עמ' 54-57.

7 מגורים משותפים של מבוגרים וצאצאיהם אפשריים כשש צורות שונות: (א) הצורה הפאטרילוקאלית — נוהג שלפיו הכלה נדרשת לעזוב את בית הוריה ולגור עם חתנה בבית הוריה, או קרוב אליהם; (ב) המאטרילוקאלית (צורה זו קרויה גם אוקסורילוקאלית) — מנהג שלפיו החתן נדרש לעזוב את בית הוריה ולגור עם כלתו בבית הוריה, או קרוב אליהם; (ג) בילוקאלית — כאשר החברה מרשה לזוג הנישא לבחור לפי ראות עיניו ובתנאים מסוימים להתגורר אצל אחד מהורי הזוג; (ד) מאטרי-פאטרילוקאלית — צורה שהיא שילוב של מאטרילוקאליות ופאטרילוקאליות, ולפיה בני-הזוג מתגוררים עם הורי האשה עד ללידה הראשונה, ואחר-כך עוברים לגור עם הורי הבעל; (ה) אבונקולוקאלית — כאשר בני-הזוג עוברים לגור עם אחי אם-החתן; (ו) ניאולוקאלית — כאשר בני-הזוג רשאים להתגורר לא עם ההורים של החתן או הכלה.

עדן לפני שנת 1975

ברובע היהודים היו ארבעה רחובות, ועד שנת 1948 גרו בו יהודים בלבד. ארבעת הרחובות היו מקבילים זה לזה והתנקזו אל רחוב מרכזי, המוביל אל אזור הנמל והמרכז-המסחרי שסביבו.⁸ ברחוב ראשי זה התרכזו חלק מהמוסדות הקהילתיים. ממבנה הרובע משתמעת עובדת יסוד חשובה לענייננו: עד שנת 1948 התגוררו היהודים ברובע מוגדר ומוגבל בשטחו, אשר כל הבתים בו היו תפוסים. מאחר שלא היו בתים פנויים בתוך הרובע, לא היה יכול זוג שזה עתה נישא לגור בדירה המשמשת רק אותו, ואילו מחוץ לרובע לא נהגו היהודים להתגורר. לפיכך עמדו בפני הזוג הצעיר שתי אפשרויות: מגורים פאטרילוקאליים או מאטרילוקאליים. אמנם לא היה חוק כתוב, דתי או אזרחי, הקובע היכן יתגוררו בני-הזוג, והם היו רשאים לבחור לפי ראות עיניהם, אולם למעשה מומשה האפשרות המאטרילוקאלית על-ידי הרוב המוחלט של המשפחות החדשות שהוקמו. ואכן היו בתים שבהם התגוררו שלושה דורות של משפחות. יחד עם זאת היו גם מגורים, שהיוו שילוב של צורה מאטרי-פאטרילוקאלית, וזאת במקרים הבאים:

(1) כאשר פרצו סכסוכים בין בני-זוג, שהתגוררו עם הורי האשה, ובין בני-זוג חדשים, שהצטרפו מאוחר יותר למגורים אלה, ובני-הזוג הותיקים נאלצו לעזוב. בדרך-כלל במקרים אלה עברו העוזבים לבית הורי הבעל. (2) כאשר לאחר מות אבי הבעל עברו בני-הזוג לבית האב, כחלק מהירושה שנפלה בחלקם. (3) כאשר אבי

8 על האזורים בעיר עדן, ראה: קליין-פרנקה (לעיל, הערה 6), עמ' 47-48.

האשה נפטר, נאלצו בני-הזוג לעבור לבית הורי-הבעל, מכיוון שאין לנשים נשואות חלק בירושה.

באשר למקורות התעסוקה — יהודי עדן עסקו בעיקר בשלושה ענפים: צורפות, מסחר ופקידות; אלא ששיעור המועסקים בכל ענף היה שונה בכל תקופה. עד הכיבוש הבריטי (1839) היתה הצורפות משלח-ידים של מרבית היהודים. בשנת 1853 הכריזו הבריטים על נמל עדן כנמל חופשי ופטור ממכס, וכתוצאה מכך עזבו יהודים רבים את מלאכת הצורפות ופנו למסחר ולרוכלות.⁹ המסחר התרכז בעיקר באזור הנמל, אבל יהודים שלא מצאו בו את פרנסתם עסקו ברוכלות, ומהם שנדדו למקומות רחוקים ושבו לבתיהם בימי שבת וחג בלבד. מחוץ מדגם של 134 משפחות נמצא, כי מחצית מאוכלוסיית הגברים המפרנסים (סוחרים, בעלי-חנויות, פקידים, סוכנים-נוסעים ורוכלים) הרבו לשהות מחוץ לבתיהם במשך מספר ימים בשבוע לרגל עיסוקיהם.¹⁰ לצד המסחר התפתחה החלפנות, ויהודים רבים עסקו בה. מראשית המאה ה-20 ואילך חלה מהפכה מזוהת במבנה המקצועי של המפרנסים — גדל שיעור היהודים שעסקו בפקידות. נוסף למשק הפרטי היו מפעלים כלכליים בהנהלת הקהילה היהודית, אשר שימשו מקורות הכנסה להחזקת מוסדותיה, ואלה כללו: מסחר בכשמים שיובאו מהמזרח הרחוק, תעשיית י"ש, שחיטת כשר וכשר ובית-חרושת לטבק.

נעבור להסברים למאטרילוקאליות בקהילה זו, כפי שניתנו על-ידי המרואיינים

במחקר:

(1) נוהג זה מקורו בתורה (טוען מ"י, רב ומוהל בישראל, בן של רב ומוהל בעדן). יהדות עדן היתה דתית, והיא פירשה את התורה על דרך הפשט. בתורה כתוב: 'על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו' (בראשית כ: כד), ולא נאמר: תעזוב אשה את אביה ואת אמה ודבקה בכעלה.

(2) נוהג זה יסודו כלכלי-דתי. כמות אבי המשפחה נעשית חלוקת הירושה על-פי ההלכה: הבנים בלבד יורשים את אביהם, ואילו נשים נשואות אינן יורשות את אביהן אלא אם אין להן אחים (בנות רווקות מקבלות להוצאות נישואיהן). המאטרילוקאליות היא אפוא פיצוי עקיף, הניתן לבת כחלקה בירושת אביה.

(3) נוהג זה בא למנוע מעשי אלימות מצד הגבר כלפי אשתו.

(4) נוהג זה בא לתמוך באשה ולהגן עליה: כיוון שהגברים רובם עסוקים במסחר, ודרכם לנדוד ולהשאיר את נשותיהם לבדן, הן מעדיפות לחיות בקרב משפחותיהן.

(5) נוהג זה בא למנוע הרפתקאות אהבים לצד הנישואין, שהרי מדובר בקהילה שרבים מהגברים הנשואים בה שוהים ימים רבים מחוץ לבתיהם. ואמנם במדגם המחקר לא ידועים מקרים של 'בגידת' נשים בכעליהן, לרבות נשים שכעליהן נדדו למרחקים והיו חוזרים לבתיהם אחת למספר שנים. גם שיעור הגברים שהיו להם מאהבות היה אפסי.

9 שם, עמ' 49-50.

10 פירוט ענפי-התעסוקה של כל משפחה ומשפחה מצוי בעבודת-הגמר שלי (לעיל, הערה 4), עמ' 12-14.

(6) נוהג זה חיזק את המשפחה הגרעינית בעינות משבר, כגון: פטירה, מחלה או קשיים כלכליים, כאשר נפגע הבעל-המפרנס. במקרים אלה קיבלה האשה תמיכה כלכלית ומוסרית ממשפחתה, וכך נמנעה מהמשפחה הגרעינית סכנת התפוררות.

(7) נוהג זה הכטיח את עקרון המונוגמיה בקהילה, אשר בשכנותה, בין היהודים בתימן, נהגה הפוליגיניה. מגורי בני-הזוג בבית הורי האשה מנע מהגבר אפשרות לשאת אשה נוספת. במקרים הנדירים של פוליגיניה (כגלל עקרות) בקהילת עדן, התגוררו בני-הזוג בדירה משלהם. במדגם נמצא מקרה אחד כזה.

נבחן עתה הסברים אפשריים אלה למאטרילוקאליות. כאשר לשני ההסברים הראשונים נראה, שיש להתייחס אליהם כאל חירוץ של מצב קיים ולא כאל גורם למצב זה.

באשר להסבר 3 — השערה דומה לזו העלתה החוקרת ר' פלאמנרי כהסבר למוצא המאטרילוקאליות בכללה. לדבריה: 'המאטרילוקאליות היתה "דרישה", שנבעה ממצבן של הנשים, שחשו כי הן מוגנות יותר בהיותן בקרב קרוביהן, מאשר בין אנשים החיים בצורת-חיים אחרת. יותר מזה, המאטרילוקאליות שמרה על שוויון בין המינים'.¹¹

הסבר 4 דומה להשערתה של ק' גוף. לדבריה, במקום שבו עסקו הגברים בתעסוקות כמו ציד חיות גדולות או מסחר, שחייבם לשהות הרחק מהבית, צורת-המגורים הטובה ביותר בשביל האשה היא זו האוקסורילוקאלית.¹² שבמסגרתה היא זוכה להגנה ולאחר מציאת בני משפחתה היא, יותר מאשר במגורים עם משפחת הבעל.¹³

השערה אחרת בדבר מוצא המאטרילוקאליות משמיע מ"ו הלמס, וזו מקובלת עליי בהיותה חופפת את השערתו בדבר מוצא המאטרילוקאליות בעדן. לדעתו, ראשיתה של המאטרילוקאליות נעוצה בהתפתחות המסחר, עיסוק שחייב את הגברים לשהות הרחק מבתיהם פרקי-זמן ממושכים ולפעמים כמשך שנים. ואף זו, גברים החיים בסמוך לחוף ים יש בהם מן הנווד, הם משלבים פעילות כלכלית-מסחרית עם עבודה על אדמות, המרחיקות אותם מהבית. בהיות הגברים מרוחקים מבתיהם הנשים והילדים מתגוררים עם הורי האשה.¹⁴

נעבור עתה לבחינת מקומו של המסחר בחיי היהודים בעדן והשפעתו על צורת מגוריהם. כאמור, מיקומה של עדן על נתיבי המסחר בין המזרח הרחוק לארצות הים התיכון היה גורם עיקרי בהתפתחות היישוב בה. דחיפה נוספת להתפתחותה כמרכז מסחרי ניתנה עם הכרזתה כנמל חופשי על-ידי השלטונות הבריטיים. היהודים מילאו

R. Flannery, 'The Position of Women among the Mescalero Apache', *Primitive Man*, 5 (1932), p. 27

12 אוקסורילוקאליות — מונח, שיש משתמשים בו כתחליף למאטרילוקאליות.

13 דבריה של החוקרת ק' גוף (K. Gough) מצוטטים במאמרו של הלמס (ראה ההערה הבאה).

14 M.W. Helms, 'Matrilocality, Social Solidarity and Culture Contact, Three Case Histories', *South-Western Journal of Anthropology*, 26 (2) (1970), pp. 197-212

תפקיד בחיי המסחר של עדן עוד קודם הכיבוש הבריטי, ואחרי הכיבוש עוד גדל חלקם בתחום זה. שכן היו להם קשרים רבים כאזור הסמוך לעדן, בתימן ובחבש, וכן במקומות מרוחקים יותר, כמו: בגדד, המזרח הרחוק, מצרים וארצות הים התיכון. סוחריו עדן נהגו לנדוד, לפעמים למרחקים קצרים ולימים מעטים ולפעמים הרחיקו נדוד ונעדרו מבתיהם שבועות ואף חודשים. הם נדדו בגפם והשאירו בבית את האשה והילדים. אמנם הגבר דאג קודם נסיעתו לכל צרכיה הכלכליים של אשתו, אולם היא נאלצה להתמודד עם קשיי קיום ועם גידול ילדים, ולשם כך היא היתה זקוקה להגנה ולתמיכה רגשית, ואת אלה היתה יכולה לקבל בקרב משפחתה שלה, יותר מאשר במשפחה זרה. ואכן אפילו נשים יהודיות בעדן, שנאלצו כנסיבות מסוימות להתגורר בבית הורי הבעל, נהגו לחזור לבית-הוריהן בעת נדידתו.

איננו יודעים מאיזו תקופה נהגה המאטרילוקאליות בקרב יהודי עדן. מכל מקום, ככל שדיעותינו מגיעות היא נהגה בקהילה זו בלבד, ולא נהגה בקהילות היהודים בתימן, על אף הקירבה הגיאוגראפית בין שתי הקהילות והעובדה שיהודים רבים בעדן מוצאים בתימן (עד הכיבוש הבריטי ראו ביהודי עדן חלק מיהדות תימן, ויש שאין מבחינים בין שתי קהילות אלה אף בתקופה שלאחר הכיבוש). יתירה מזו, בקרב יהודי עדן רווחת המונוגמיה, ואילו בקרב יהודי תימן, כמו בקהילות יהודיות אחרות במזרח, נוהגת פוליגיניה.¹⁵ כלומר בשלב מסוים בתולדותיה עברה יהדות עדן מפוליגיניה למונוגמיה ומצורת-מגורים כלשהי למאטרילוקאליות.

אין בידינו הוכחה לתלות שבין השינוי בצורת-המגורים לשינוי בצורת-הנישואין בקהילה היהודית בעדן, אך יש להניח כי השינוי בתחום האחד סייע לשינוי בתחום השני. במילים אחרות, המאטרילוקאליות חיזקה את המונוגמיה בקהילה זו, אף כי באזור הגיאוגראפי שסביבה היתה לפוליגיניה שליטה מרבית, ואילו המונוגמיה איפשרה את המגורים המאטרילוקאליים.

מכאן שחיי הנדודים של הסוחרים והמונוגמיה הם שני הגורמים שאיפשרו את המאטרילוקאליות בקהילה היהודית בעדן.

הזיקה בין צורת המגורים לקו הייחוס

השימוש במונח 'צורת-מגורים' מכוון לצורת-מגורים דומיננטית (לא בלעדית) של משפחות גרעיניות, משפחות מורחבות או צורת מגורים של יחידים.¹⁶ ואילו קרייחוס

15 על פוליגיניה בתימן, ראה: יוסף קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א, עמ' 107; נסים בנימין גמילאלי, אהבת תימן, תל-אביב תשל"ט, עמ' 116. על פאטרילוקאליות בתימן, ראה: שם, עמ' 166, 168.

16 J.L. Fisher, 'The Classification of Residence in Censuses', *American Anthropology*, 16 (1958), pp. 508-517

משמעו 'העברת סמכות, לרבות ירושה, מדור לדור'.¹⁷ זו סמכות הניתנת לגבר על-ידי החוק או הנורמה התכריתית המקובלת בסביבה שבה הוא חי. מצויות שתי צורות של קרייחוס: (1) פאטריליניאלי — חברה שבה הסמכות הנוכרת נתונה לאב, והוא בלבד רשאי לצוות על אשתו ועל בנו, ועליהם לציית לו. עם פטירת האב עוברת הסמכות לאח הבכור או לראש הקבוצה. (2) מאטריליניאלי — חברה שבה סמכות זו נתונה לאחי האם, והוא רשאי לצוות על אחותו ועל צאצאיה, ועליהם לציית לו.

מיוחדותה של הקהילה היהודית בעדן היא בהיותה נכללת בקטגוריה מאטרילוקאלית-פאטריליניאלי: שיטת מגורים מאטרילוקאלית עם קרייחוס פאטריליניאלי ועם חלוקת-ירושה פאטריליניאלי. כלומר לפנינו חברה, שבה קיים יחס דיסהארמוני בין הנוהג בצורת-המגורים והנוהג בקרייחוס.¹⁸ בקהילה היהודית בעדן קרייחוס עובר מאב לכן, והסמכות על האשה והצאצאים היא נחלתו הבלעדית של הבעל.

באשר לחלוקת הירושה,¹⁹ אין לנשים נשואות חלק ונחלה בירושת אביהן, וזאת בהתאם להלכה, אלא אם-כן ציווה להן האב בחייו. גם הבית שבו מתגוררת אשה נשואה אינו שייך לה, אלא לאביה, ולאחר מותו — לאחיה. כמות האב חייבת הבת הנשואה לעזוב עם צאצאיה ועם בעלה את בית אביה, ואל הבית חוזרים הבנים הנשואים ומשפוחתיהם. האלמנה וכן ילדיה הלא-נשואים רשאים להמשיך ולהתגורר בבית, וגם פרנסתם היא על היורשים. בת העומדת להינשא, אחיה חייכים לדאוג ל'דמי חתונתה' — בגדים ותכשיטים, אך היא לא תוכל להוסיף להתגורר בבית אביה.

כלל האנשים שבמדגם לא זכרו אף מקרה, שאחים נשואים התגוררו עם אחיותיהם הנשואות בבית אחד פרק-זמן ממושך לאחר מות האב. ההסבר לכך הוא שמצב זה מפר את האיזון במבנה המשפחה המורחבת. אמנם כל משפחה גרעינית פעלה כיחידה עצמאית, אבל כל עוד עמד מעל היחידות השונות אדם מבוגר אחד (האב), נשמר הארגון, וכל אחד ידע את מקומו בהירארכיה זו, וכמיוחד כאשר אדם אחד הוא בעל הרכוש. בשוב הבנים הנשואים לבית, לאחר מות האב, נוצר מבנה כפול: מזה — מספר בעל-רכוש, ומזה — מספר גברים שאינם יורשים. הגברים בשני הצדדים הם בני אותה שככת-גיל, דבר שמעצים את הקנאה, כמיוחד שקבוצת הלא-יורשים הם

D.M. Schneider and G.C. Homans, *Marriage, Authority and Final Causes*, Illinois 1955, p. 21 17

קיימות ארבע אפשרויות של צירוף בין צורת-מגורים לקרייחוס: 18

(א) פאטרילוקאלית-פאטריליניאלי (Patrilocal-Patrilineal)

(ב) פאטרילוקאלית-מאטריליניאלי (Patrilocal-Matrilineal)

(ג) מאטרילוקאלית-פאטריליניאלי (Matrilocal-Patrilineal)

(ד) מאטרילוקאלית-מאטריליניאלי (Matrilocal-Matrilineal)

יחס הארמוני קיים באפשרויות א, ג, שתוארו כאן. יחס דיסהארמוני קיים באפשרויות ב, ד. משמעות הדיקה בין שיטת-מגורים לקרייחוס נובעת מחלוקת הירושה. קיימות שתי צורות של חלוקת ירושה: פאטריליניאלי (רכושו של האדם עובר לבניו) ומאטריליניאלי (רכושו עובר לבני-אחותו). 19

דיירים ותיקים בבית שהורישי האב לבניו. קיים חוסר איזון בין חלק מהגברים, שהם בעלי הסמכות מבחינת קר־הייחוס והם ודאי מממשים אותה כדי לשלוט, ובין חלק אחר של הגברים, החסרים סמכות זו אך 'ותיקים' בבית ואינם רוצים להיות כפופים. מצב זה מועד לחיכוכים. מכאן מוכן מדוע לאחר מות האב ושיבת הבנים עזבו הבנות הנשואות את הבית, גם אם היה גדול־ממדים ובאופן פיסי עשוי לקלוט את כל חלקי המשפחה, לרבות הבנות הנשואות.

הבית היהודי

כמעט כל משפחה יהודית בעדן היתה בעלת הבית שבו היא גרה. בתי היהודים דמו זה לזה כחיצוניות ובמבנה האדריכלי שלהם. לרוב היו אלה בתי־אבן חד־משפחתיים, ולכל בית היתה כניסה נפרדת, 3-4 חדרים, ולהם תקרה גבוהה, חצר וגג. היהודים לא סבלו מצוקת דיור, גם כאשר מספר דורות גרו באותו בית. בתוך הבית נבנו מחיצות אבן, כך שלכל זוג הוקצה חדר או חדרון.

גם נוהגי הצריכה והקנייה היו דומים ברוב המשפחות. המצרכים היסודיים היו זולים מאוד, והכנסת האב הספיקה כדי כלכלת כל בני משפחתו, ללא מחסור. השווקים היו גדושים מזון טרי, ומחירו היה פרוטנט. מזון שהיה אפשר לאחסנו מבלי שיתקלקל נרכש בכמויות גדולות אחת למספר שבועות. בשר ודגים נקנו מדי יום ביאמו בשוק. השחיטה של בשר כשר נעשתה מחוץ לרובע. כל יום בישלו את המזון לאותו יום. המזון שנותר נזרק ולא נשמר ליום־המחרת, וזאת מפאת החוס השורר באזור ובהעדר מקררים.

השפעת המאטרילוקאליות על בחירת בן־זוג

עקרון המאטרילוקאליות נמצא בכל שכבות הקהילה, עשירים ועניים, משכילים ושאינם משכילים. על כן היתה בחירת בן־זוג חייבת להתקבל בראש וראשונה על דעת הורי הכלה, שהרי בביתם עתיד הזוג להתגורר לאחר נישואיו.

מה היו השיקולים בבחירת בת־זוג? האם היתה קיימת העדפה אנדוגמית או אקסוגמית?²⁰ האם הבחירה היתה על בסיס של שארות או על בסיס מעמדי־כלכלי? ההנחה היתה, כי בצורת־מגורים מאטרילוקאליים תהיה העדפה לבחירת בת־זוג מקרב המשפחה, משום שבנישואים אלה ייקל על הגבר לעבור להתגורר אצל הורי אשתו. תופעה זו אכן נמצאה, אולם לא בממדים גדולים. מתוך מדגם של 134 משפחות בני שני דורות נמצא:²¹

20 נישואים אנדוגמיים — בתוך המשפחה: עם בת אחי־האב/אחי־האם או עם בת אחות־האב/אחות־האם. נישואים אקסוגמיים — מחוץ למשפחה.

21 שמות המשפחות וצורת הנישואין בכל משפחה מובאים בראשי־תיבות בעבודת־הגמר שלי (ראה לעיל, הערה 4), בהתאם להבטחה שניתנה לאינפורמנטים; שמותיהם המלאים מצויים אצלי.

טבלה 1: אקסוגמיה ואנדוגמיה בדור ראשון ובדור שני

סה"כ	רווקים או לא ידוע	נישואים אנדוגמיים	נישואים אקסוגמיים	
134	3	26	105	דור ראשון
134	23	48	63	דור שני ²²

נראה שאפשר להסביר את הנטייה לנישואים אקסוגמיים בקהילת עדן בכך, שמעבר הגבר בחברה זו למגורים אצל משפחה זרה לא גרם לעובר משבר חריף או קשיי הסתגלות. המשותפים במדגם המחקר הסבירו נטייה זו בכך שנישואים מחוץ למשפחה הם ערובה להצלחתם, כי קונפליקטים בין בני-הזוג אינם פוגעים כמשפחה הרחבה. הנחה אחרת היתה, כי בכל חוג חברתי-כלכלי תהיה העדפה שונה של בחירת בת-זוג. מאחר שרק הבנים יורשים, ויחד עם זאת מגורים מאטרילוקאליים מרחיקים אותם ממקור הרכוש, הרי רצוי שהמרחק יהיה קטן ככל האפשר, לכן יבחרו העשירים כאנדוגמיה.²³ אולם גם הנחה זו הופרכה, כפי שנראה מהטבלה, ונמצא כי שתי השיטות קיימות בשיעור דומה בחוגים כלכליים שונים.

טבלה 2: אקסוגמיה ואנדוגמיה בשכבות כלכליות שונות

סה"כ	נישואים אנדוגמיים	נישואים אקסוגמיים	
40	9	31	סוחרים ועשירים
71	15	56	פקידים ושכירים
23	5	18	אחרים

כלומר בשני החוגים שיעור הנישואים האקסוגמיים הוא 80 אחוז בקירוב.

22 דור שני — אלה שנישאו אחרי מלחמת-העולם השנייה, כאשר היתה הגירה המונית מעדן, האוכלוסיה נידלדלה ועמה נתמעטו בני-זוג פוטנציאליים, ולפיכך רבו הנישואים האנדוגמיים. בין השנים 1907-1900 חלו תנודות חריפות במספר היהודים בעדן. בדצמבר 1947 היו בה כ- 8,500 יהודים, מהם 3,800 פליטים מתימן; ב-1956 — 850 יהודים; ב-1967 נאמד מספרם ב-150 איש. על האוכלוסייה היהודית בעדן בשנות 1920-1939, ראה: א' קליין-פרנקה (לעיל, הערה 6), עמ' 60.

23 אנדוגמיה כמעט מוחלטת נמצאה במשפחת בית 'נשיא הקהילה', עד כדי כך שהיו גברים שלא נישאו, כי לא נמצאו להם כלות מכנות המשפחה.

הנחה נוספת, שנראתה תחילה סכירה בצירוף של צורת-מגורים מאטרילוקאלית ונישואים אנדוגמיים, היתה שכרוב המקרים האלה תהיה העדפה של בת אחות-האב, שכן במקרה זה: נשמר הארגון כמשפחה, שיש בה גבר אחד מבוגר וגבר צעיר; תחושת הבעלות על הרכוש קיימת מראשית הנישואים, כאשר האחות עדיין מתגוררת בבית אביה, מאחר שבמות הסב, ישוב אבי החתן להתגורר בבית, אבל גם הזוג הצעיר יוכל להוסיף ולהתגורר בו, כיורשים חוקיים של אבי החתן לעתיד. הנחה זאת לא זכתה לאישור בנחונים המפורטים בטבלה הבאה,²⁴ כאשר יש בה התפלגות מקרית של סוגי הנישואים האנדוגמיים:

טבלה 3: סוגי האנדוגמיה בדור ראשון ובדור שני

סוג הנישואים האנדוגמיים	בדור הראשון	בדור השני
נשאו את בת אחות-האב	2	10
נשאו את בת אחות-האם	7	13
נשאו את אחי-האב	8	16
נשאו את בת אחי-האם	1	7
נשאו את בת האח	1	—
נשאו את בת האחות	1	5
סה"כ	20	51

מלכתחילה שיערתי, כי בצמוד למאטרילוקאליות תהיה אנדוגמיה, שכן מה טבעי לגבר, העתיד לגור עם הורי אשתו, מלבחור אשה מקרב משפחתו המוכרת לו? והנה לא רק עצמידות זו לא נמצאה, אלא שבמשפחות שבהן היא נמצאה בדור הראשון לא היה לה המשך בדור השני, ואם נמצאה, היא היתה קיימת כמספר מועט ולא משמעותי של משפחות.

24 כדי לאזן את המספרים בטבלה 1 ובטבלה 3 יש לציין, כי 6 משפחות בדור הראשון, שהיו בהן נישואים אנדוגמיים אך לא ידועה הקרבה המדויקת ביניהן, צוינו בטבלה 1 בלבד. לעומת זאת שני זוגות של אחים, שנשאו שתי אחיות בנות-ידוד, צוינו בטבלה 3, ואילו בטבלה 1 צוינו כמשפחה אחת.

רחוב ברובע היהודי בעדן
ארכיון קרן היסוד

מסקנות

במאמר זה מצאנו:

- (א) המסחר, שהוא עיסוק שדרש מהגבר להיות זמן רב הרחק ממשפחתו, והמונוגמיה היו הגורמים להתפחתה של המאטרילוקאליות בקהילה היהודית בעדן.
- (ב) לפנינו חברה מאטרילוקאלית כשיטת-המגורים ופאטריליניאלית בקר-הייחוס ובחלוקת הירושה.
- (ג) לא היתה למאטרילוקאליות השפעה על סוג הנישואים (אקסוגמיה או אנדוגמיה).
- (ד) החברה היהודית המאטרילוקאלית בעדן העדיפה את האקסוגמיה על האנדוגמיה.

מסקנות נוספות הנוגעות לענייננו, אשר לא נדונו במאמר זה אלא בעבודה ככלליתה, הן:

- (ה) היתה למאטרילוקאליות השפעה בדבר טווח הגילים בין החתן לאבי האשה.
- (ו) הזוג פעל כיחידה גרעינית-עצמאית בכל תחומי-החיים.
- (ז) לא היתה השפעה למאטרילוקאליות על בחירת סוג התעסוקה.
- (ח) לא היתה למאטרילוקאליות השפעה על השתתפות המשפחה הרחבה בעול הפרנסה — הבעל לא חויב לפרנס את משפחת אשתו, והאב לא היה חייב לפרנס את משפחת בתו, אלא אם כן נעשה הדבר מתוך רצון הדדי.
- (ט) בחברות מאטרילוקאליות אחרות חייב הגבר להיטמע בשבט של אשתו, ועל-כן יש

בכך אוכדן כוח־עבודה לשבטו. לא כן בחברה היהודית בעדן; בה אין במאטרילוקאליות משום העברת רכוש ממשפחת הכלה למשפחת החתן, כפיצוי על אוכדן כוח־עבודה, כי אין הגבר נדרש להיטמע במשפחת האשה, והוא ממשיך לתפקד באופן עצמאי בתחום הכלכלי.

(י) מגורים מאטרילוקאליים לא גרמו למשכרים קריטיים בעת מעבר הגבר לבית הורי־האשה, אך גרמו משכרים חריפים בשלב של מעבר האשה לבית הורי־הבעל.
 (יא) הגבר לא נתבקש לעבור מקבוצה אחת בעלת חוקים משלה אל קבוצה אחרת בעלת מערכת חוקים שונה, אלא הוא המשיך לחיות ולפעול בסביבה מוכרת לו.
 (יב) למרות המגורים המאטרילוקאליים הוסיף הגבר לשמור על קשר יום־יומי עם בני משפחת־המוצא שלו, בעיקר במפגשים בבית־הכנסת ובביקורים תכופים בבית.
 (יג) המשפחה היהודית בעדן מאופיינת בכך, שעל אף המגורים המשותפים של שלושה דורות ויותר בכפיפה אחת, שמרה כל יחידה גרעינית בתוכה על זהותה לאורך זמן. כלומר — היתה קיימת הבחנה ברורה בין היחידים במשפחת המוצא והיחידים במשפחת היצירה.